

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 22 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2023

Zekâta Tabi Mallar Özelinde Osmanlı Vergi Hukukunun Fıkhî Temelleri

The Islamic Jurisprudential Basis of Ottoman Taxation System with Reference to the Assets that are Liable for Zakât (Alms-Tax)

Emrullah DURLU

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Atatürk Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku

Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Department of Basic Islamic Sciences, Islamic Law

Erzurum Türkiye

edumlu@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2911-5990>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 27.07.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 05.12.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite As

Dumlu, Emrullah. "Zekâta Tabi Mallar Özelinde Osmanlı Vergi Hukukunun Fıkhî Temelleri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 834-854. <https://doi.org/10.14395/hid.1333623>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Islamic Jurisprudential Basis of Ottoman Taxation System with Reference to the Assets that are Liable for Zakât (Alms-Tax)

Abstract

In the prosperity and stability of states, maintaining public revenues and expenditures plays an important role. For this reason, all states need a well-functioning taxation system to meet the public expenditures.

As in all states, Ottoman State had their own taxation system. Ottoman taxation system was classified under two main sections during the period before Tanzimat; *Tekalif-i shar'iyya* (religious taxes) and *tekalif-i orfiyye* (extraordinary taxes). The religious taxes, whose provisions are analysed comprehensively in *fiqh* books, are *zakât*, *tithe* (*ashar*), *kharaj* and *jizya*. The extraordinary taxes, however, are legislated with the order of the sovereign due to the needs. This study tries to find answers to the questions whether *zakât*, as a religious tax with its own provisions, was a part of the Ottoman taxation system, and therefore whether Ottomans based on the *fiqh* accumulation it inherited for the taxes they collected from the goods liable to *zakât*. The answer to this question will also reveal to what extent theory and practise coincide for the Ottomans. The subject was analysed under two headings. In the first one, general information about Ottoman taxation system is provided. In the second heading, by presenting the taxes Ottomans collect from the goods liable to *zakât* and the *zakât* provisions these goods are liable to, it is examined whether these collected taxes coincide with *zakât* laws.

As far as we are concerned, Ottoman State continued the old tradition that the *zakât* for the value of the hidden goods be paid by the taxpayers, and they did not collect taxes for this directly. They also took into consideration the past practise that when the goods transported from a province through an internal or external customs become evident goods, they collected different *zakât*/tax amounts depending on the religion or nationality of the merchant. However, over time they implemented different rates by changing the inherited rates. To illustrate, for animal taxes, they applied a different taxation than *zakât* provisions by collecting a certain amount of money for each animal. Besides, by taking the quorum higher for certain occupations, they practised several specific applications that are not possible for *zakât* provisions but possible for taxes. They implemented a taxation policy depending on the land regime for the agricultural products. Differently from the older states, by turning the *tithe* and *kharaj* lands it included into *demesne*, they made it the property of the state, and the right of usage was given to the farmers. In this way, they developed a land regime in which the bare owner is the state, and the tenure was farmers'. Therefore, they had the chance to manage these lands easily. Thanks to this opportunity, as part of the rules they organised, differently from the religious tax rate, they implemented a flexible tax rate ranging from 10% to 50% depending on the type of the land. Assigning the tenure of the land, whose owner is the state, was considered renting and the tax collected in return was rental cost. In the period before Tanzimat, for the mines, the state acted according to the land type from which the mine is extracted. Since almost all of the land it owned were *demesne*, vast majority of the mines were naturally among such lands. The state operated these mines it owned through force account by directly recording them as revenues for the state treasury but did not assign them to the *mesne* lords. Thanks to the code of laws, the state itself organised the inspection and operating methods of these mines. In the post-Tanzimat era, thanks to the four different codes of practices, the state made thorough regulations in the field of mining law.

With its present form, the Ottoman taxation system appears to be an integrated taxation system which depends on the old Turcic states, early Islamic states and the former applications in the lands it conquered. Ottomans also added certain methods and principles to this taxation system and turned it into an integrated taxation system whose extraordinary characteristics are more prevalent.

Keywords: Islamic Law, Ottomans, Law, Ottoman Tax Law, Tax, *Zakât* (Alms-Tax).

Zekâta Tabi Mallar Özelinde Osmanlı Vergi Hukukunun Fıkhî Temelleri

Öz

Devletlerin gücü ve sürekliliğinde kamu gelir ve gider dengesini koruyabilmenin önemli bir rolü vardır. Bu nedenle her devlet kamu harcamalarını karşılayabilmek için iyi çalışan bir vergi sistemine ihtiyaç duyar.

Her devletin olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de kendine özgü bir vergi sistemi vardır. Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı vergi sistemi iki temel kısımda mütalaa edilir. *Tekâlif-i şer'iyye* (şer'î vergiler) ve *tekalif-i orfiyye* (örfi vergiler). Hükümleri *fiqh* kitaplarında ayrıntılı bir şekilde incelenen şer'î vergiler *zekât*, *öşür*, *haraç* ve *cizyedir*. Örfi vergiler ise ihtiyaca binaen devlet başkanının emriyle konulan vergilerdir. Bu çalışma şer'î vergiler kategorisinde yer alan *zekât*'ın kendine özgü *ahkâmı*yla Osmanlı Devleti'nin benimsediği vergi sistemi içerisinde yer alıp almadığı, dolayısıyla *zekâta* tabi malvarlıklarından Osmanlı Devleti'nin tahsil ettiği vergilerde *tevarüs* ettiği *fiqhî* birikimi referans alıp almadığı sorularına cevap bulabilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu sorunun cevabı Osmanlı özelinde teori ile pratiğin ne ölçüde örtüşüğünü de ortaya koyacaktır. Konu iki temel başlık altında incelenmiştir. İlk başlıkta Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi hakkında genel bir bilgi verilmiştir. İkinci başlıkta ise Osmanlı Devleti'nin *zekâta* tabi malvarlıklarından aldığı vergi ve aynı varlıkların tabi olduğu *zekât* *ahkâmı* ortaya konularak alınan verginin *zekât* hukukuyla örtüşüp örtüşmediği konuları irdelenmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı Devleti bâtin mallardan olan paranın zekâtının mükellefler tarafından verilmesi şeklindeki kadim uygulamayı devam ettirmiş, bu alandan doğrudan zekât/vergi almamıştır. Yerleşim biriminden çıkarılıp iç ve dış gümrük noktalarından geçirildiğinde zâhir mal kategorisine intikal eden ticaret mallarında tacirin dini aidiyeti ve tabiiyetine göre farklı zekât/vergi alınması şeklindeki geçmiş uygulamayı dikkate almış fakat süreç içerisinde tevarüs eden oranlarda değişikliğe giderek farklı bir tarife uygulamıştır. Hayvanlarda hayvan başına belli bir miktar para alarak zekât ahkâmından farklı bir vergi uygulaması ortaya koymuştur. Ayrıca belli meslek grupları için nisap oranını yüksek tutarak zekât ahkâmı için imkân dahilinde olmayan fakat vergi için mümkün olan özel birtakım uygulamalar icra etmiştir. Zirai mahsulde benimsediği toprak rejimine göre bir vergi politikası uygulamıştır. Önceki devletlerden farklı olarak bünyesine kattığı öşür ve harac arazilerini mîrî araziye dönüştürerek toprağın mülkiyetini devlete intikal ettirmiş, işletim hakkını ise çiftçilere devretmiştir. Böylelikle rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlette kullanım hakkı çiftçilerde olan bir toprak rejimi geliştirmiş ve üzerinde serbestçe tasarrufta bulunma imkânını elde etmiştir. Bu anlayışa binaen de mahsulden kendi tanzim ettiği kurallar çerçevesinde şer'î vergi oranından farklı olarak toprağın aslına göre %10 ila %50 arasında değişen oranlarda esnek bir vergi tarifesi uygulamıştır. Mülkiyeti kendisinde olan toprağın kullanım hakkını çiftçilere devretmesi kira işlemi bu işlem karşılığında aldığı vergi de kira bedeli niteliğindedir. Tanzimat öncesi dönemde madenlerde ise madenin çıktığı arazi türüne göre hareket etmiştir. Bünyesinde bulunan arazilerin tamamına yakınının mîrî arazi olması hasebiyle pek tabii olarak madenlerin kahir ekseriyeti de bu araziler içerisinde yer almıştır. Devlet kendisine ait bu madenleri doğrudan hazine namına gelir kaydederek emanet usulü ile işletmiş, tımar sahiplerine devretmemiştir. Çıkardığı kanunnamelerle de maden ocaklarının denetleme ve işletme usullerini bizatihi kendisi tanzim etmiştir. Tanzimat sonrası dönemde ise çıkardığı dört farklı nizamnâmeyle maden hukuku alanında esaslı düzenlemeler yapmıştır.

Mevcut yapısıyla Osmanlı vergi sistemi eski Türk devletleri, önceki İslam devletleri, fethettiği yerlerdeki eski yönetimlerin uygulamalarına dayanan ve kendisinin de bir takım usul ve esaslar ekleyerek geliştirdiği örfi karakteri ağır basan karma nitelikli bir vergi sistemi görünümündedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı, Hukuk, Osmanlı Vergi Hukuku, Vergi, Zekât.

Giriş

Klasik fıkıh geleneğinde zekâta tabi mallar beş ana başlıkta ele alınır. Para (altın ve gümüş), ticaret malları, büyük ve küçükbaş hayvanlar, toprak mahsulleri ve yeraltı kaynakları.

Hız. Osman dönemine kadar tüm bu malların zekâtı devlet tarafından toplanmış ve ilgili yerlere dağıtılmıştır. Hız. Osman döneminden itibaren bazı nedenlerle bâtin malların zekâtı mal sahiplerine bırakılmıştır. Zâhir malların zekâtında ise devlet tarafından toplanma uygulaması devam etmiştir.

Klasik fıkıh literatüründe genel manada zirai ürünler, hayvanlar ve madenler *zâhir mal* (el-emvâlü'z-zâhire), para (altın ve gümüş) ve ticaret malları ise *bâtin mal* (el-emvâlü'l-bâtına) olarak kabul edilmiştir.¹ Bu taksimde bâtin mal kategorisinde yer alan ticaret mallarının yerleşim biriminden çıkarılıp iç ve dış gümrük noktalarından geçirilmesi halinde zâhir mal kategorisine intikal edeceği benimsenmiştir.

İslam hukukunda prensip olarak zekâtı toplayıp hak sahiplerine ulaştırma yetkisi ve görevi devlete/devlet başkanına ait olduğu için bâtin malların zekâtını verme konusunda mal sahipleri devlet başkanının vekili konumundadırlar. Lakin bu vekâlet işlemi devletin zekât toplama yetkisini ortadan kaldırmaz. Bu nedenle vekil konumundaki mal sahipleri bu malların zekâtını vermezlerse devlet yetkisini kullanarak o malların zekâtını onlardan talep eder.²

Malum olduğu üzere tarihsel süreç içerisinde devletlerin harcama kalemleri sürekli bir artış göstermiştir. Bu nedenle devletler gelir kalemlerini çeşitlendirerek artırma yoluna gitmişlerdir.

¹ Ebû Muhammed Mahmûd b Ahmed b Musa Hanefi el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1990), 3/355.

² Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î 'u's-şanâ'î fî tertibi's-şerâ'î* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/386; Ebû'l-Fazl Mecdûddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, thk. Halit Abdurrahman el-'Akk (Beyrut: Dârü'l-Marife, 2002), 1/13.

Artan harcama kalemlerini zekât gelirleri ve diğer şer'î vergiler karşılayamayınca -önceki devletlerde olduğu gibi- Osmanlı Devleti de çeşitli isimler altında halktan vergi toplamıştır.

Her devletin olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de kendine özgü bir vergi sistemi vardır. Bu vergi sistemi içerisinde İslamî bir vergi türü olan zekâtın yer alıp almadığı, yer aldıysa nasıl ve ne ölçüde yer aldığı merakı mucip bir konudur. Bu sorunun cevabı Osmanlı özelinde teori ile pratiğin ne ölçüde örtüşüğünü de ortaya koyacaktır.

Biz bu çalışmada işte bu soruya cevap bulmak amacıyla, Osmanlı Devleti'nin zekâta tabi malvarlıklarından nasıl bir vergi aldığı, alınan verginin zekât ahkâmı ile uygunluk arz edip etmediği dolayısıyla benimsenen vergi hukukunun fikhî temelini olup olmadığını tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken de belli bir ön kabulü ispat peşinde koşmayacak olanı olduğu gibi tespit etme gayretinde olacağız.³

Çalışmada şöyle bir yöntem takip edeceğiz. Evvela konuya zemin oluşturmak amacıyla Osmanlı vergi sistemi hakkında kısa bir bilgi vereceğiz. Akabinde ise bir üst başlık altında araştırma konumuzu ele alacağız. Bu bölümde zekâta tabi malvarlıkları için açtığımız her bir alt başlıkta önce Osmanlı'nın bu mallardan aldığı vergileri tespit etmeye çalışacağız. Ardından da aynı başlık altında o malvarlığı ile ilgili zekât ahkâmına ilişkin fikhî birikimi ana hatlarıyla ortaya koymaya gayret edeceğiz. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin zekâta tabi malvarlıklarından aldığı vergilerin fikhî bir zemine dayanıp dayanmadığını tespit etmeye çalışacağız.

Günümüzde Osmanlı dönemi zekât uygulamalarına ilişkin çok fazla çalışma mevcut değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda yakın zamanda Mehmet Genç ve Erol Özvar⁴ tarafından sunulan birer tebliğ ile Süleyman Kaya tarafından sunulan ve biri diğerinin özeti mahiyetinde olan iki tebliğ bulunmaktadır. Diğerlerine nispetle daha detaylı olan bu son iki tebliğde yazar konuyu ağırlıklı olarak fetva mecmuaları üzerinden incelemiştir.

Biz ise konuyu -aralarında mukayeseye imkân verecek şekilde- hem Osmanlı Devleti'nin vergi uygulaması hem de zekât hukuku etrafında oluşan fikhî birikim üzerinden ele alarak Osmanlı vergi sisteminin karakteristik özelliğini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Osmanlı Vergi Sistemi

Hem teori hem de uygulama yönüyle Osmanlı vergi sistemi daha önce hiç görülmemiş ve ilk defa Osmanlılar tarafından uygulanan türedi bir vergi sistemi değildir.

Genelde Osmanlı maliyesi özelde de Osmanlı vergi sisteminin oluşmasında gerek fethettiği yerlerin vergi teşkilat ve usulleri⁵ gerek Abbasi hilafetinin parlak devirlerinde ve İran'da kurulan İlhani devletinin benimsediği maliye usulleri⁶ gerekse de kendisinden önceki diğer İslam devletleri ve eski Türk devletlerinin vergi sistemlerinin etkisinin olduğu bir vakiadır. Osmanlı bu alanda tevarüs ettiği birikime kendine has bir takım usul ve yöntemler ekleyerek nev'i şahsına münhasır bir vergi sistemi oluşturmuştur.

³ Makalenin ismi, zekâta tabi mal varlıklarında Osmanlı vergi hukukunun fıkha dayandığı şeklinde bir ön kabulün olduğuna dair izlenim verse de konu araştırılırken tümüyle ulaşılan bulgulara göre hareket edilmiştir. Bu tutum ilerleyen sayfalarda net bir şekilde görülecektir.

⁴ Erol Özvar'ın "Tarihî Açıdan Osmanlı'da Zekât Uygulamaları" isimli tebliğinin matbu haline ulaşamadık.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 11/3-4 (1945), 209.

⁶ Halil İnalcık, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar", *Tarih Vesikaları* 1/1 (16) (1955), 128.

Tanzimat öncesi Osmanlı vergileri genel olarak iki kısımda mütalaa edilir: Tekâlif-i şer'iyye (şer'î vergiler) ve tekâlif-i örfiyye (örfî vergiler).⁷

Hükümleri fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde incelenen şer'î vergiler, zekât, öşür, haraç ve cizyedir. *Zekât*, Müslüman tebaadan alınan, meşruiyeti Kur'an ve sünnetle sabit olan bir vergidir. *Öşür*, zirai mahsullerden alınan bir vergi türüdür. Mahiyet ve mükellefiyet yönünden zekâttan kısmen farklılık arz etse de⁸ öşür, miktar ve oranı nass tarafından belirlenmiş bir tür zekâttır. *Haraç*, genel olarak savaş yoluyla fethedilip gayrimüslim sahipleri elinde bırakılan yahut da anlaşmalı olarak İslam ülkesine katılan topraklardan alınan arazi vergisidir. *Cizye* ise İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslim erkek tebaadan alınan vergidir.

Tekâlif-i örfiyye ise ihtiyaca binaen devlet başkanının emriyle konulan vergilerdir. Bu vergilerin bir kısmı normal durumlarda konulan olağan vergiler iken diğer bir kısmı ise savaş ve benzeri olağanüstü durumlarda ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için konmuş fakat daha sonra sürekli hale getirilmiş vergilerdir.

İslam hukukuna göre nasslara aykırı olmamak kaydıyla kamu maslahatı gerektirdiği takdirde devlet başkanının/devletin özel olarak kanun koyma yetkisi vardır. Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de bu yetkiye binaen pek çok düzenleme yapmıştır. Örfî vergiler, işte bu yetki çerçevesinde ihtiyaca binaen devlet başkanının emriyle konmuş vergilerdir.

2. Zekâta Tabi Malvarlıklarından Osmanlı Devleti'nin Aldığı Vergiler ve Fikhî Zemin

Zekâta tabi malvarlıkları temelde beş başlık altında mütalaa edilir. Biz beşli tasnifte ayrı başlık olarak ele alınan para ve ticaret mallarını tek başlık altında ele alacağız.

2.1. Para ve Ticaret Malları

Ticaret geçim, kazanç ve sermaye birikimine kaynaklık eden en önemli faaliyet alanlarından birisidir. Böyle bir alanın vergi dışı bırakılması elbette düşünülemez. Pek tabii olarak Osmanlı Devleti de diğer devletler gibi bu alanı vergilendirmiştir.

Ticarete kaynaklık eden faaliyet alanlarının farklılık arz etmesi nedeniyle Osmanlı Devleti bu alandan farklı nitelikte vergiler almıştır. Lakin özellikle şehirlerde icra edilen ticari ve sanayi faaliyetleriyle, pek çok farklı iş kolunda faaliyet gösteren esnaftan alınan vergiler hep örfî nitelikli vergiler olmuştur.⁹

Osmanlı Devleti'nin ticaret mallarından tahsil ettiği vergide başat alan gümrüklerdir. Günümüzde gümrük denince genel olarak devletlerarası ticarete sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer anlaşılır. Ancak sanayi öncesi dönemde mal kontrolünün yapıldığı uluslararası sınır geçiş noktalarının yanı sıra aynı işlerin yapıldığı bölge ve şehir sınırlarına da gümrük denilmekteydi. Dolayısıyla bu dönemde haricî gümrükler yanında dâhilî gümrük sistemi de mevcuttu.¹⁰

⁷ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi* (Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 1999), 5.

⁸ Hanefî mezhebine göre zekât, mahza bir ibadettir. Öşür ise vergi (meûnet) boyutu baskın olan bir mükellefiyettir. Öşürün ibadet boyutu tâbi niteliktedir. Buna göre diğer ibadetlerle mükellef olmayan çocuk zekâta da mükellef değildir. Ancak çocuğun zirai mahsullerinden öşür verilmesi gerekir. Bkz. Şemsü'l-Eimme Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsûât*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2/219; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertibi's-şerâ'î'*, 2/379; Ebu'l-Hasan Burhanüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî* (İstanbul: Eda Neşriyat, 1991), 4/1/96; Ebû Hafs Sirâceddin Ömer el-Gaznevî, *el-Ğurretü'l-münife fi tahkîki ba'zî mesâ'il-i-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1950), 52.

⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 1/515, 2/280-281.

¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük (Osmanlılar'da Gümrük)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/263.

Osmanlı Devleti'nde gümrük mutlak olarak kullanıldığında ticaret mallarından alınan vergiyi ifade eder. Devletin kuruluş döneminde gümrük vergileri şer'î ahkâma uygun bir şekilde toplanmıştır. Ancak sonraki dönemlerde Osmanlı'ya katılan bölgelerde önceki hükümdarlar tarafından gümrük resmi olarak konulan esaslar da kabul edilerek uygulanmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti, eyaletten eyalete sancaktan sancağa farklılık arz eden bir gümrük vergisi sistemi uygulamıştır. Aynı şekilde Müslüman, gayrimüslim ve harbî tüccardan da farklı oranda gümrük resmi almıştır. Ayrıca uyguladığı vergi oranları hep sabit kalmamış gerektiğinde vergiyi zam yapmıştır. Mesela XVI. yüzyılda genel olarak Müslüman tüccardan %3, kendi tebaası olan gayrimüslim tüccardan %4, yabancı (harbî) tüccardan ise %5 oranında vergi almıştır. Bu yüzyılın sonlarına doğru kapıkulunun et masrafını karşılamak amacıyla gümrük vergisine %1 oranında zam yapılmıştır. Bu zam neticesinde Müslümanlardan alınan gümrük resmi oranı %4'e gayrimüslimlerden alınan vergi oranı %5'e, harbî tüccardan alınan vergi oranı ise %6'ya yükselmiştir.¹²

İlerleyen dönemlerde bu oranlar ihtiyaca binaen yükseltilip düşürülmüştür. Ayrıca yabancı ülkelerle yapılan muahedeler çerçevesinde ülkeden ülkeye değişen farklı vergi tarifeleri de uygulanmıştır.¹³ Genel durum bu istikamette olmakla birlikte Osmanlı her zaman malın kıymeti üzerinden belli bir oranda vergi almamış zaman zaman da yük hesabıyla teamüle göre yük başına bir kuruştan on kuruşa kadar gümrük resmi almıştır.¹⁴

Klasik fıkıh düşüncesinde ticaret mallarının zekâtının doğrudan devlet tarafından toplatılıp toplatılmaması konusunda ticarî malın dâhil olduğu mal kategorisine nispetle iki farklı durum söz konusudur.

Birincisi yerleşim biriminin sınırları içerisinde alınıp satılan mallar. Bu nitelikteki ticari mallar bâtın mal kategorisinde kabul edilir¹⁵ ve zekâtının mal sahibi tarafından verilmesi öngörülür.

İkincisi ise yerleşim biriminden çıkarılıp iç ve dış gümrük noktalarından geçirilerek şehir ya da ülke aşırı pazarlarda satılan mallar. Bu nitelikte olan ticaret malları zâhir mal kategorisinde kabul edilir. Bu durumda ticarî malın zekâtını alma yetkisi devlete/devlet başkanına intikale eder ve alınan da zekât olur.¹⁶

Eski Müslüman toplumlarda devlet tacirlerin gelip geçtiği yolların kavşak noktalarına ve önemli geçitlere memur atardı. Âşir olarak isimlendirilen bu memur (ya da memurlar) hırsızlık ve benzeri tehditlere karşı yol güvenliğini sağlar¹⁷, tacirlerin uzak pazarlara güvenli bir şekilde mal götürüp satmalarını temin ederdi.

Âşirin görevlendirildiği mekânlar günümüzdeki gümrük noktalarına, âşirin kendisi de gümrük memuruna tekabül etmektedir. Yol güvenliğinin günümüze nispetle çok daha düşük olduğu o dönemlerde âşir (gümrük memuru) hem tacirleri tehditlere karşı korur hem de gelip geçen tüccardan zekât veya vergi alırdı.

¹¹ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 49-50.

¹² Kütükoğlu, "Gümrük", 14/14/264.

¹³ Geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, "Gümrük", 14/14/264-266.

¹⁴ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 51.

¹⁵ Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nuceym, *el-Bağrû'r-râ'ik* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/403.

¹⁶ Alaüddin Muhammed b. Ali el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (Reddü'l-muhtârın içinde) (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 3/225.

¹⁷ Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsvrev, *Dürrü'l-hükkâm fi şerhi Ğureri'l-aḥkâm*, ts., 1/182.

Devletin âşirler aracılığıyla tüccardan aldığı zekât/vergi oranları tacirin dini aidiyeti ve tabiiyetine göre farklılık arz eder. Bu farklı tarife Hz. Ömer'in uygulamasına dayandırılır.¹⁸ Bu uygulamaya göre Müslüman tüccardan %2,5 oranında zekât, zimmî (İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslim) tüccardan %5, harbî (yabancı) tüccardan ise %10 oranında vergi alınır.¹⁹ Bu tacirlerden zekât/vergi alınabilmesi için her birinin sahip olduğu malın nisap miktarına ulaşması gerekir. Nisap miktarına ulaşmayan ticaret malından zekât/vergi alınmaz.²⁰

Yabancı tüccardan alınan vergi oranında mütekabiliyet esastır. Nitekim Hz. Ömer, âşirleri atayıp Müslüman ve zimmî tüccardan alınacak mezkûr zekât ve vergi oranlarını belirtince kendisine, "Yabancı tüccardan ne kadar alalım." denmiş o da: "Onlar bizden ne kadar alıyorlar." diye sormuş, "%10" cevabı verilince "Öyleyse siz de onlardan %10 alın."²¹ demiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Osman döneminde alınan bir kararla bâtin mal çerçevesinde paranın zekâtının mükelleflere bırakılmasına yönelik uygulama tarih boyunca devam etmiş, devlet bu alana müdahale etmemiştir. Ancak aynı kategoride yer alan ticarî malın yerleşim biriminden çıkarılıp gümrük noktasından geçirilmesi durumunda zâhir mal kategorisine intikal ederek zekâtının devlet tarafından tahsil edilmesine benzer bir uygulamanın para için de söz konusu olduğunu salık veren ifadeler kaynaklarımızda mevcuttur. Örneğin zâhir ve bâtin malların neler olduğunu inceleyen İbn Âbidîn konuya ilişkin şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "Mükellefin vergi memurunun (âşirin) yanından geçirdiği her mal zâhir mal nev'indedir."²² Bu ifade tıpkı ticaret malları gibi gümrükten geçirilen paranın zekâtının da devlet tarafından tahsil edilmesinin imkân dâhilinde olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır. Ancak pratikte böyle bir uygulamanın olup olmadığı ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

Açıkça görüleceği üzere Osmanlı Devleti'nin ticaret mallarından aldığı gümrük resmi tarih boyunca Müslüman devletlerce uygulanan ve fıkıh kitaplarında da ayrıntılı bir şekilde incelenen uygulama ile büyük ölçüde örtüşmektedir.

Son dönem Osmanlı maliye nâzırlarından Abdurrahman Vefik'in yukarıda zikri geçen beyanına göre devletin kuruluş döneminde gümrük vergileri şer'î ahkâma uygun bir şekilde toplanmıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde fethedilen bölgelerin önceki yöneticileri tarafından uygulanan esaslar da kabul edilerek tatbik edilmiştir.²³

Öyle görünüyor ki bu karma usul Osmanlı Devleti'nin gümrük resminde serbest hareket etmesini sağlamış ve gerektiğinde süregelen vergi oranlarına müdahale etmiştir. Vergi oranlarına yapılan müdahale Osmanlı Devleti'nin tüccardan aldığı gümrük resmini, üzerinde serbestçe düzenleme yapabildiği bir tür vergi olarak gördüğü izlenimini vermektedir.

Her ne kadar fıkıh kitaplarında Müslüman tüccardan alınan verginin zekât olduğu ifade edilmiş olsa da İslam hukukunun aslî kaynaklarında gümrük vergisi tatbikatında uyulması gereken esaslar ve bunlara göre belirlenmiş sabit oranlar yer almamaktadır.²⁴ Muhtemelen Osmanlı bu

¹⁸ Farklı görüşler olsa da İslam tarihinde vergi tahsildarı olarak gümrük noktalarına vergi memuru (âşir) atayan ilk kişi Hz. Ömer'dir. Mehmet Erkal, "Âşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/4/7.

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/265; Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşi, *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmi 'u'l-bihâr* (Reddü'l-muhtârın içinde) (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 3/227; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fi şerhi Güleri'l-ahkâm*, 1/184.

²⁰ Timurtâşi, *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmi 'u'l-bihâr* (Reddü'l-muhtârın içinde), 3/227; Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (Reddü'l-muhtârın içinde), 3/227-228; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fi şerhi Güleri'l-ahkâm*, 1/184.

²¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/265.

²² Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürrü'l-muhtâr* (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998), 2/223.

²³ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 50.

²⁴ DİA, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/261.

realiteye binaen Hz. Ömer'in belirlediği mezkûr vergi oranlarını idari bir tasarruf olarak görmüş, buna dayanarak da gerektiğinde bu oranlara müdahale etmiştir.

Devlet açısından durum bu minvalde olmakla birlikte o dönemde verilen fetvalarda Müslüman tüccarın gümrük vergisini zekât niyetiyle verdiği zekât yerine geçeceği dolayısıyla tacirin bu vergiyi zekâta sayabileceği çok net bir şekilde ifade edilmektedir.²⁵

2.2. Büyük ve Küçükbaş Hayvanlar

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren uzunca bir süre ziraî işlerde kullanılan deve, manda, öküz gibi hayvanlar ile savaşta kullanılan at, eşek, ester gibi hayvanlardan vergi alınmamıştır. Fakat ihtisap resmi ve evcil hayvan resminin konulduğu son dönemlerde bu kapsamdaki hayvanlar için hem hayvan başına belli bir miktarda vergi konulmuş hem de pazarlarda alınıp satıldıkları zaman kıymetleri üzerinden kuruştaki bir para hesabıyla vergi alınmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra birinci tür vergi kaldırılmış, ikinci tür verginin alımına ise devam edilmiştir.²⁶

Koyun, keçi türünden olan küçükbaş hayvanlardan ise ilk dönemlerden itibaren vergi alınmıştır. Âdet-i ağnam, resm-i ganem hatta bazı sancak kanunnâmelerinde adet-i zekât şeklinde ifade edilen²⁷ bu vergi, başlangıçta bazı yerlerde zekât şekil ve nispetinde olmak üzere aynî olarak bazı yerlerde ise koyunun kıymeti üzerinden koyun başına bir akçeden başlayarak bedelen tahsil edilmiştir.²⁸

Küçükbaş hayvanlardan alınan vergi miktarı her daim aynı olmamış, bölgeye ve döneme göre farklılık göstermiştir. Örneğin Fatih devrindeki merkezi ve umumi kanunnâmeye göre üç koyundan bir akçe²⁹, aynı dönemin Rumeli Eyalet kanunnâmesine göre yüz koyundan bir koyun veya onun değeri³⁰, II. Bayezid devrindeki merkezi ve umumi kanunnâmeye göre iki koyundan bir akçe, Vidin Sancağında üç koyundan bir akçe³¹ aynı dönemin Rumeli yasaknâmesine göre koyun başına bir akçe³², Tırhala kanunnâmesine göre üç koyundan bir akçe³³ Yavuz Sultan Selim devrindeki merkezi ve umumi kanunnâmeye göre iki koyundan bir akçe³⁴ Kanûnî devri Kocaeli Sancağı Kanunnâmesine göre iki koyundan bir akçe³⁵ aynı dönemin Birecik Sancağı Kanunnâmesine göre her koyun ve keçiden birer akçe³⁶ III. Murat devrindeki umumi kanunnameye göre ise iki koyundan bir akçe³⁷ vergi alınmıştır.

Bölgeye ve döneme göre farklılaşan bu vergi oranları her mükellef için eşit olarak da uygulanmamıştır. Zira bazı meslek grupları için özel düzenleme yapılmış, onlara özgü belli düzeyde muafiyet uygulanarak vergi nisabı yüksek tutulmuştur. Örneğin kadı, sipahi, müderris, emin gibi askerilerin koyun varlığı 150'nin üzerine çıkmadıkça ağnam resmi alınmamıştır.³⁸

²⁵ Bu minvalde verilen fetvalar için bkz. Süleyman Kaya, "Fikhî Açından Osmanlı'da Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, İSAV Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 22* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 232; 55. Dipnot.

²⁶ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 31.

²⁷ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/478.

²⁸ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 27.

²⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1/350.

³⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/397.

³¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2/55.

³² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2/352.

³³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 2/511.

³⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 3/101.

³⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 5/121.

³⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 5/636.

³⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 8/119.

³⁸ Emecen, "Ağnam Resmi", 1/478.

Klasik fıkıh geleneğinde ele alınan ve kaynağını doğrudan nâstan alan zekât ahkâmı Osmanlı Devleti'nin hayvanlar üzerinde uyguladığı bu vergi hukukundan pek çok açıdan farklılık arz eder.

Şöyle ki, hayvanların zekâtında nisap şarttır. Koyunun zekât nisabı 40, sığırın 30, devenin ise 5'tir. Bu sayılara ulaşmayan hayvanlarda zekât yoktur.

Hayvanlardan zekât tahsil usulü de bir, iki veya üç hayvan başına belli bir miktar para takdiri şeklinde değildir. Aksine, her bir hayvan varlığı için nev'i şahsına münhasır bir dilim usulü söz konusudur. Zekât, nassla belirlenmiş bu dilimler üzerinden verilir.³⁹

Ayrıca yük ve binek hayvanları zekâttan muaftır. Üstelik zekâta tabi olmada temel etken mal sahibinin kimliği değil, malın bizatihi kendisidir. Mesleğin zekât üzerinde olumlu veya olumsuz herhangi bir etkisi yoktur. Eldeki mal nisaba ulaşip gerekli şartlar oluştuğunda herhangi bir muafiyet olmaksızın herkes için mutlak olarak zekât tahakkuk eder.

Görülebileceği üzere Osmanlı Devleti genel olarak hayvanlar üzerinde zekât ahkâmını uygulamamış, aksine bu alandan elde ettiği iratta tümüyle vergi mantığıyla hareket etmiştir.

Osmanlı uleması da konuyu daha ziyade mükellefin vergi verirken zekâta niyet etmesi durumunda verdiği vergiyi zekât yerine sayıp sayamayacağı konuları üzerinden ele almıştır. Mesela Ebussuûd (ö. 982/1574), bir fetvasında padişahın emriyle gelen devlet görevlisine mükellefin iki koyuna bir akçe şeklinde verdiği vergiyi zekâta niyet etmesi halinde zekâtına sayabileceğini⁴⁰ ifade etmektedir. Aynı şekilde Abdürrahim Efendi (ö.1128/1716) de bir fetvasında devletin koyun hakkı adı altında aldığı akçenin zekât niyetiyle verilmesi halinde zekât yerine geçeceğini⁴¹ beyan etmektedir. Bir başka fetvasında ise Ebussuûd, âdet-i ağnâmın zekât olduğunu ve fukaraya verilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴²

2.3. Toprak Mahsulleri

Ekonomik hayatın başat unsurunun tarım olduğu bir dönemde tarih sahnesine çıkan Osmanlı, tarıma büyük önem vermiş ve bu alandan maksimum düzeyde gelir temin edebilmek için oldukça hassas davranmıştır.

Osmanlı Devleti'nde vergiye tabi alanlar içerisinde devlete en fazla gelir sağlayan alan zirai üretim alanıdır. Şehir ekonomisi, ticaret ve sanayi faaliyetlerden elde edilen gelir zirai alana nispetle ikincil konumdadır. Bu nedenle Osmanlı, kamu harcamalarını büyük oranda çiftçi halktan alınan vergilerle temin edecek şekilde mükemmel bir mali sistem geliştirmiştir.⁴³

Osmanlı Devleti, araziden biri nakdi diğeri mahsul üzerinden olmak üzere iki tür vergi almıştır. İcar ödemesi/kira bedeli olarak kabul edilen bu vergilerden nakdi olanına başlangıçta *harac-ı*

³⁹ Hayvanlarda dilim esaslı üzerinden zekât hakkında geniş bilgi için bkz. Emrullah Durlu, *Ticaret Mallarının Zekâtı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 110-113.

⁴⁰ "Zeyd, koyunları için emr-i padişahî ile gelen Amr'a iki koyuna bir akçe verse, zekâta tutmaya kâdir olur mu? el-Cevap: Olur, koyunun zekâtına niyyet edecek." Ahmet Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssuûd Efendi Fetvaları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 116.

⁴¹ "Miri tarafından bazı ashâb-ı kurâdan koyun hakkı deyu alınan bir miktar akçeyi mezbûrlar verdiklerinde zekât niyet edüp verseler zekât yerine geçer mi? el-Cevap: Niyet edince geçer." Bk. Menteşzâde Şeyhulislam Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Ma'mûre, 1243), 1/22.

⁴² "Bu surette Zeyd'in siyâdeti sâbit olduğu takdirce, sancak beyleri ve sipâhiler Zeyd'den âdet-i ağnâm ve rüsûm-i raiyyet talep eyeseler, almağa kâdir olurlar mı? el-Cevap: Rüsûm-i raiyyetin ekseri hukuk-i şer'iyedir. Âna siyâdet mani olmaz, âdet-i ağnâm zekâttır, müstahak olan fukaraya vermek lazımdır." Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssuûd Efendi Fetvaları*, 114.

⁴³ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 1/510.

muvazzaf, mahsul üzerinden alınanına ise *harac-ı mukâseme* denmiştir. Ancak bu tabirler yerine zamanla *çift resmi* ve *öşür* tabirleri kullanılmıştır.⁴⁴

Süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin arazi üzerinden aldığı vergiler, verginin mahiyetini de yansıtacak şekilde farklı isimlerle anılmıştır. Lakin ilerleyen zamanlarda *öşür* (ve bu kelimenin çoğulu olan) a'sâr tabirleri diğerlerine galebe çalarak Osmanlı maliye ıstılahında bu alandaki vergileri ifade etmek üzere genel bir ünvan olarak kullanılmaya devam edilmiştir.⁴⁵

Arapça bir kelime olan *öşür*, onda bir (%10) anlamına gelir. Ancak Osmanlı'da zirai mahsulden alınan vergiler totalde onda birle sınırlı değildir. Zira bu alandan alınan vergiler ondan birden mahsulün yarısına (yani %10'dan %50'ye) kadar çıkabilmektedir.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin ziraî alana uyguladığı vergi politikası prensip olarak benimsemiş olduğu toprak rejimine dayanır. Osmanlı Devleti bu alana ilişkin uyguladığı hükümleri ziraata uygun hemen hemen tüm ülke sathı için kabul ettiği mirî toprak rejimi üzerine inşa etmiştir.

Öyle ki, Osmanlı'da imar dışında kalıp tarla karakterini muhafaza eden bütün memleket sathı, mirî (devlete ait) sayılmış, tasarruf hakkı ise belli bir bedel mukabilinde köylüye bırakılmıştır.⁴⁷ Bu durum, son dönem Osmanlı maliye nâzırlarından olan Abdurrahman Vefik tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "Memâlik-i Osmaniye idâdına idhâl olunan arazi bidayeten bi't-tahrir öşriyye ve haraciyye sıfatları kaldırılarak *arazi-i emîriyye hükmü ita olundukça kanun ve defterleri yapılmış ve öşrün suret-i ahzı* onlarda tasrih edilmiştir."⁴⁸

Abdurrahman Vefik'in de ifade ettiği üzere Osmanlı Devleti bünyesine kattığı *öşür* ve haraç arazilerini mirî araziye dönüştürmüş, *öşrün* alınma biçimini de bu toprak rejimine göre belirlemiştir. Arazinin rakabesi yani çıplak mülkiyeti devlete ait olunca pek tabii olarak devlet kendi toprağını kime ve hangi koşullarda vereceği yetkisini de deruhte etmiş olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin benimsediği bu toprak rejimi ilk defa kendisinin icat ettiği bir rejim değildir. Kuşkusuz kendisi de bir takım usul ve esaslar ilave ederek bu sistemi geliştirmiştir. Ancak sistemin özü, mantığı ve uygulama biçimi, mazide hayata geçirilmiş olan iktâ sistemine dayanır.

En genel şekliyle iktâ, rakabesi devlete ait arazi ve taşınmaz malların devlete ödenecek bir bedel mukabilinde mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi şeklinde işleyişi olan bir sistemdir.

İktâ sisteminin özünü, rakabesi beytülmale/devlete ait olan malın gelirinin de devlete ait olduğu hususu oluşturur.⁴⁹ İlk örneklerine Hz. Peygamber döneminde rastlanmakla birlikte sonraki dönemin uygulamalarına zemin teşkil edecek biçimiyle sistemin mahiyeti, Hz. Ömer'in Sevâd (Irak) arazisindeki uygulamasıyla netleşmiştir.

Şöyle ki Hz. Ömer, Sevâd olarak isimlendirilen bölgeyi fethedince arazilerin işletme hakkını her yıl ödeyecekleri belli bir bedel mukabilinde eski sahiplerine bırakmış ve geliri amme maslahatına harcanmak üzere bu arazileri tüm Müslümanlar adına vakfetmiştir.⁵⁰ Hz. Ömer, Sevâd arazisini

⁴⁴ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, 1/512.

⁴⁵ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 33.

⁴⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, 1/512.

⁴⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, 1/512.

⁴⁸ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 33.

⁴⁹ Sirâcüddin Ömer b. İbrâhim İbn Nüceym, *en-Nehrü'l-fâ'ik* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/240.

⁵⁰ Sevâd arazisinin hukuki statüsüne ilişkin farklı yaklaşımlar da vardır. Bu yaklaşımlar ve metinde zikredilen yaklaşım için bkz. Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî Kâdî Abdülvehhâb, *Uyûnü'l-Mesâil* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009),

savaşa katılanlara dağıtmayıp tüm Müslümanlara ait kılmakla⁵¹ bu toprakları alınıp satılamaz bir statüyle⁵² özel mülkiyetin konusu olmaktan çıkarmıştır. Böylelikle o, nev'i şahsına münhasır bir toprak rejiminin doğmasına önayak olmuştur.

Hz. Peygamber daha ziyade temlik şeklinde iktâlar vermiştir. Devlet başkanı olarak bir takım şahıs ve kabilelere toprak vererek onların işletilmesini sağlamış, boş ve sahihsiz toprakları dağıtarak onları işler hale getirmiştir.⁵³ Hz. Ömer ise Sevâd arazisinde temlik şeklinde dağıtım yapmamış, geliri amme maslahatına harcanmak üzere araziye umuma tahsis etmiştir. Bu uygulamayla birlikte kiralama yoluyla icra edilen bir iktâ şekli (iktâu'l-istiğlâl/iktâu'l-icâre) ortaya çıkmıştır.⁵⁴

İslam tarihi boyunca pek çok devletin benimsemiş olduğu mîrî toprak rejimi Hz. Ömer'in mezkûr uygulamasıyla birlikte yeni bir boyut kazanan işte bu iktâ sistemine dayanır. İktâ sistemi, Abbasî devletinde önemli ölçüde uygulanmıştır. Burada iyice gelişip olgunlaşan sistem sonrasında Büyük Selçuklu Devleti'ne intikal ederek iyice yerleşmiş ve buradan da diğer Müslüman devletlere geçmiştir. Selçuklu ve sonrasındaki beylikler döneminde Anadolu'da uygulanan iktâ sistemi bu yolla Osmanlı'ya intikal etmiş ve Osmanlı'da 'tımar' adıyla devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin arazi üzerinden aldığı verginin mahiyeti, verginin kaynağı olan toprağın hukuki statüsü ile doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla toprağın hukuki statüsünün belirlenmesi arazi üzerinden alınan verginin dayandığı teorik zemini de ortaya koyacaktır. Bu nedenle süreç içerisinde Osmanlı toprak yapısına ilişkin pek çok değerlendirme yapılmış ve bu yönde birtakım fetvalar verilmiştir.

Konuya ilişkin yapılan değerlendirmeler içerisinde özellikle Ebussuûd'un yapmış olduğu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin tarıma elverişli topraklarının kahir ekseriyetini oluşturan mîrî arazinin sistemleşmesi ve fikhî zemininin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda olmak üzere Ebussuûd, toprak üzerinden alınan vergilerdeki karışıklıkların önüne geçmek amacıyla Padişahın talebi üzerine Selanik ve Üsküp tahrir defterlerinin başına koyduğu mukaddimede mîrî araziye de kapsayacak şekilde arazileri şu üç kısma ayırarak değerlendirmektedir:

Birincisi, öşür arazisidir. Bu araziler fetih sonrası Müslüman ahaliye temlik şeklinde dağıtılan arazilerdir. Ahali diğer mülkleri gibi bunlar üzerinde de istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Arazi sahipleri elde ettikleri üründen sadece öşür vermekle mükelleftir. Bu tür arazilerden alınan öşür fukaraya verilir. Bu işlemi toprak sahiplerinin kendileri de yapabilir. Alınan öşürün askere veya başka kişilere verilmesi caiz değildir. Hicaz ve Basra'daki topraklar bu niteliktedir.

246-247; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1999), 299; Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 204-205.

⁵¹ Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sevâd'ı fethettiğinde Hz. Ömer oranın statüsü için Sa'd'a yazmış olduğu mektupta şu ifadeleri kullanmıştır: "...O toprakları ve nehirleri işleyenlere bırak, gelirleri tüm Müslümanların atıyyeleri olsun. Eğer sen o toprakları savaşa katılanlara taksim edersen daha sonra gelecek olanlara hiçbir şey kalmaz." Bkz. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Ömer Enis ed-Dabbâğ (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts), 370-371.

⁵² Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, 371; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 300.

⁵³ Halil İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayese* (İstanbul: İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 1959), 30; Ahmet Tabakoğlu, "İslam Zirai İktisat ve Vergileme Nizamının Hukukî Esasları", *Toplu Makaleler II: İslam İktisadi*, (2005), 208.

⁵⁴ Takiyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Hiṭaṭü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-ḥiṭaṭ ve'l-âsâr)* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/181; İnalçık, *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayese*, 30.

İkincisi haraç arazisidir. Bu araziler, fetih sonrası eski gayrimüslim sahiplerine mülk olarak verilen arazilerdir. Bunlar verilen kişilerin mülküdür, dolayısıyla sahipleri arazi üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunabilir. Toprağın tahammül gücüne göre elde edilen ürünün onda birinden yarısına (yani %10'dan %50'sine) kadar değişen oranlarla harac-ı mukâseme⁵⁵ alınır. Ayrıca bir de arazi üzerinden yılda bir kez belli bir miktar vergi yani harac-ı muvazzafa⁵⁶ alınır. Sahipleri vefat ederse diğer malları gibi bu topraklar da varislerine intikal eder. Bu arazileri Müslümanlar satın alırlarsa onlar da eski gayrimüslim sahipleri gibi haraç vergisi öder. Çünkü Müslümanlara başlangıçta haraç vergisi koymak caiz değildir. Ancak devam eden süreçte bu vergi konulabilir. Sevâd arazisi bu tür bir arazidir.⁵⁷

Üçüncüsü ise ne öşür ne de haraç arazisidir. Bu arazi türü için *arz-ı memleket* ifadesi kullanılır. Aslı itibariyle haraç arazisidir. Lakin sahiplerine temlik olunduğunda mülk sahibi ölünce bu topraklar varisleri arasında taksim edileceği için nihayetinde her bir varise küçük bir toprak parçası düşecektir. Her bir parçaya düşecek haraç miktarını tayin etmek çok zor olacağı için toprağın rakabesi devlet hazinesi için alıkonulmuş toprak halka *arıyet* şeklinde verilmiştir. Halk bu toprağı işler, eker biçer, bağ, bahçe veya bostan haline getirir. Elde ettiği üründen harac-ı mukâseme veya harac-ı muvazzafasını verir. Sevâd arazisi bazı mezheplerde⁵⁸ bu nitelikte bir arazi sayılır.⁵⁹

Mezkûr mukaddimenin devamında Ebussuûd mirî arazi olarak nitelendirdiği Selanik ve Üsküp topraklarının işletimiyle ilgili şu kurallardan bahseder:

Reaya kendi mülkleri olmayan bu toprakları *âriyet* tarikiyle işletir. Öldüklerinde oğulları kendi yerlerine geçer. Oğulları yoksa araziye işletmeye gücü yeten bir başka kişiye *ücret-i muaccele* mukabilinde verilir. İşletenler üç yıl toprağı boş bırakırlarsa o topraklar onlardan alınır ve başka kişilere verilir. Kendi mülkleri olmadığı için toprağı işletenler bunları bir başkasına satamaz, hibe edemez ve vakfedemez...⁶⁰

Ebussuûd, mirî arazinin fıkıh kitaplarında zikredilen öşür arazisi mi yoksa haraç arazisi mi olduğu, bu arazi üzerinde tasarruf edenlerin hangi işlemleri yapıp hangilerini yapamayacakları ve öldüklerinde toprağın kime intikal edeceği hususunda sorulan bir soruya verdiği fetvada, arazi sahibi olan devlet ile mutasarrıflar (yani tasarruf hakkını elinde bulunduran çiftçiler) arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında özetle şu ifadeleri kullanmaktadır:

Kitaplarda olan öşür ve haraç arazisi sahiplerinin mülkleridir. Bu iki arazi türünde de mülk hükümleri geçerlidir. Mirî arazide mülk hükümleri geçerli değildir. Bu arazinin aslı haraciyyedir. Lakin bu araziler mülk olarak dağıtılmayıp devlet hazinesi için alıkonularak mutasarrıflarına *icâre*

⁵⁵ Harac-ı mukâseme (oranlı haraç), elde edilen üründen alınan vergidir. Toprağın verimliliğine göre vergi oranı %10 ila %50 arasında değişir. Ancak prensip olarak bu oran %50'den fazla olamaz. Yıl içerisinde birden fazla ürün alınırsa vergi de tekerrür eder. Bu vergi Osmanlı'da öşür ismiyle anılmıştır.

⁵⁶ Harac-ı muvazzafa (sabit haraç), yılda bir kez olmak üzere arazi üzerinden alınan vergidir. Alınacak vergi, dönüm başına senelik muayyen bir miktar olarak takdir edilir, ürün veya ürün karşılığı nakit olarak tahsil edilir. Bu vergi Osmanlı'da çift resmi adıyla anılmıştır.

⁵⁷ Sevâd arazisinin bu nitelikte bir arazi olduğu görüşü Hanefilere aittir. Çünkü onlara göre zorla (anveten) fethedilen bu toprakları Hz. Ömer savaşa katılanlara dağıtmamıştır. Eski sahiplerine mülk olarak vermiş ve üzerine de haraç vergisi koymuştur. Dolayısıyla bu topraklar o kişilerin mülküdür. Alım satım gibi her türlü tasarrufta bulunabilirler. Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 299; Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, 4/2/156-157.

⁵⁸ Sevâd arazisinin statüsü hakkında Hanefiler dışındaki diğer üç mezhebin hâkim görüşü bu istikamettedir. Bkz. Kâdî Abdülvehhâb, *Uyûnü'l-Mesâil*, 246-247; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 299; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 204-205; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 6/30.

⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* (İstanbul, 1943), 297-299.

⁶⁰ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, 1/299.

yoluyla verilmiştir. Ekip biçip çift akçesi adıyla harac-ı muvazzafını, öşür adıyla da harac-ı mukâsemesini verirler. Öldüklerinde oğulları varsa bu arazi onların elinde kalmaya devam eder. Oğlu yok da kızı varsa toprak ona verilir. Hiç kimsesi yoksa bir başkasına *icâra* verilir. Tapu adına verilen akçe *ücret-i muaccele*dir. Toprağı elinde bulunduranların kullanım süresinin belirli olmaması hasebiyle bu *icâre*, fasit bir icâredir. Toprağı işleyenler (mutasarrıflar-çiftçiler) toprağı boş bırakmadığı sürece ellerinden alınıp başkasına verilemez.... Arz-ı memleket, fetih esnasında ne savaşa katılanlara dağıtılıp öşür arazisi ne de eski sahiplerine bırakılıp haraç arazisi kılınmıştır. Aksine rakabesi devlet hazinesi için alıkonup mutasarrıflara icâre tarikiyle verilmiştir...⁶¹

17. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Şeyhîzâde Damad Efendi (ö.1078/1667) de mîrî arazi için şöyle bir tanım yapmaktadır:

Mîrî arazi, savaşla veya sulh yoluyla fethedilen fakat eski sahiplerine mülk olarak verilmeyip devlet hazinesine (beytu'l-mâl) ihraz edilen sonra da halkın ekip biçerek elde ettiği üründen belirlenen bir oran miktarında vergi (harâc-ı mukâseme) vermeleri şartıyla *fasit bir icâre* ile kiralanan arazidir.⁶²

Şeyhîzâde, Ebussuûd'un değerlendirmesine paralel bir şekilde mîrî arazinin işletim şartları ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: Bu araziler işletenlerin mülkü değildir. Dolayısıyla onları alıp satamazlar, hibe edemezler ve vakfedemezler. İşletici ölünce arazi beytülmale geçmez, oğlu onun yerine geçer ve aynı şartlarda araziyi işletir. Ölen kişinin kızı veya baba bir kardeşi bulunur da araziyi isterlerse arazi onlara *fasit kira (icâre-i faside)* ile verilir. İşletici araziyi üç yıl veya daha fazla bir süre boş bırakırsa arazi elinden alınır ve başkasına verilir.⁶³

Aynı minvalde olmak üzere Haskefi (ö. 1088/1677) de şu ifadeleri kullanmaktadır: Memleket arazisi olarak isimlendirilen arazi ne öşür ne de haraç arazisidir. Bu arazi ya sahipleri vârissez olarak ölüp beytülmale kalmış veya savaş yoluyla alınıp kıyamete kadar Müslümanlar için bırakılmış olan arazilerdir.⁶⁴

Haskefi, araziyi işletenlerden alınan kira hakkında da bu ne öşür ve ne de haraçtır, bu bir ücrettir, demektedir. Ona göre, çıkacak ürünün dörtte biri veya üçte biri gibi bir kısmına arazinin kiraya verilmesinin fasit olması lazım gelir. Çünkü mahsulün ne kadar çıkacağı bilinmemektedir. Buna rağmen arazinin bu şekilde kiraya verilmesi neye binaen caiz görülmektedir şeklindeki muhtemel bir soruya Haskefi şu şekilde cevap vermektedir: Alınan kira bedeli hükümdar hakkında haraç, kiracılar hakkında ise ücret yerine geçer. Çünkü kiracılar hakkında hakikaten ve hükmen haraç sahih değildir.⁶⁵

Osmanlı toprak yapısına ilişkin yapılan mezkûr değerlendirmelerde⁶⁶ açıkça görüleceği üzere *mîrî arazi*, nitelik olarak *öşür ve haraç* arazilerinden *farklı rakabesi devlette tasarruf hakkı halkta olan nev'i şahsına münhasır bir arazi türüdür*.

⁶¹ Günümüz Türkçesi ile özetleyerek ifade etmeye çalıştığımız fetvanın orijinal hali için bk. Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssuûd Efendi Fetvaları*, 910.

⁶² Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 4/2/461.

⁶³ Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, 4/2/461.

⁶⁴ Muhammed b. Ali el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muntekâ fi şerhi'l-Mülteka* (Şeyhîzâde'nin *el-Mecma'u'l-enhur* eseri ile birlikte) (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/462.

⁶⁵ Haskefi, *ed-Dürrü'l-muntekâ fi şerhi'l-Mülteka* (Şeyhîzâde'nin *el-Mecma'u'l-enhur* eseri ile birlikte), 2/462; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/221.

⁶⁶ Benzer değerlendirmeler için bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/221-222.

Bu arazinin sahibi amme adına devlet, işletenler ise çiftçilerdir. Aralarındaki ilişki ise kira ilişkisidir. Toprağın sahibi olan devlet kiralayan çiftçiler ise kiracı konumundadırlar. Araziyi teslim alırken çiftçilerin ödedikleri tapu bedeli peşin kira bedeli, her yıl çift akçesi ve öşür adıyla ödedikleri ise senelik kira bedelidir.⁶⁷

Ancak bu kira ilişkisinde iki yönden cehalet (bilinmezlik/belirsizlik) bulunmaktadır. İlki kiralama süresinin belirsiz olması diğeri ise çıkacak ürünün miktarı bilinmediği halde ürünün dörtte biri veya üçte biri gibi mahsulün bir kısmı karşılığında arazinin kiraya verilmiş olmasıdır. Bahse konu kira ilişkisi bu iki tür bilinmezliği bünyesinde barındırdığı için klasik kira anlayışıyla birebir uyuşmamaktadır. Bu nedenle bu ilişki, *fasit kira* olarak kabul edilmiştir.

Son tahlilde Osmanlı'da arazinin sahibi amme adına devlet, işletenler ise tasarruf hakkını elinde bulunduran çiftçilerdir. Aralarındaki ilişki kira ilişkisi, çiftçilerin devlete ödedikleri vergi ise kira bedelidir.

Her ne kadar Osmanlı araziden almış olduğu vergiyi öşür olarak ifade etmiş olsa da bunu zirai ürünlerden %5 veya %10 oranında ödenmesi gereken öşür (yani zekât) olarak değil, sahip olduğu toprağın işletim karşılığı ödenen kira bedeli olarak görmüştür. Bu kabul ona hem zirai ürünlerden alınacak vergi oranı ve vergi mükellefini belirleme hem de aldığı vergiyi her tür kamu harcamalarında kullanabilme yetkisini elinde tutma imkânı vermiştir.

Nitekim Osmanlı, bu yetkiye binaen mahsul üzerinden aldığı vergi için şer'î vergi oranını uygulamamış bunun yerine toprağın aslına göre⁶⁸ hareket ederek %10 ila %50 arasında değişen daha esnek bir veri oranı benimsemiştir.⁶⁹ Aynı şekilde vergi mükellefi olan kişide zekât mükellefi gibi zengin olma şartı da aramamıştır.⁷⁰

Reâyânın elde ettiği mahsulden verdiği verginin şer'î öşür değil, kira bedeli olarak görülmesi devlete mezkûr imkânları sunsa da halk açısından şöyle bir soruna kapı aralamaktadır: Halk elde ettiği üründen devlete verdiği verginin yanı sıra ayrıca bir de Allah hakkı olarak öşür veya haraç verecek midir yoksa vermeyecek midir?

Bu soruya cevap vermek için geleneksel fıkihta kira olarak işletilen arazinin öşür veya haracının kim tarafından verilmesi gerektiğine dair görüşlere kısaca yer vermek gerekmektedir. Şöyle ki, kiralanan arazinin öşür arazisi olması durumunda Ebu Hanife'ye göre öşür verme yükümlüğü kiraya verene, İmameyn'e göre ise kiracıya aittir. Kiralanan arazi haraç arazisi ise arazinin haraç yükümlüğü kiraya verene aittir.⁷¹

⁶⁷ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 2001), 384.

⁶⁸ Mirî arazinin aslının harac arazisi olduğu metin içerisinde kaynakları ile birlikte birkaç yerde ifade edilmiştir. Fıkıh geleneğimizde harac arazisinden çıkan mahsulden alınacak harac/vergi miktarını belirleme yetkisinin devlet başkanında olduğu kabul edilmiş olmakla birlikte yarısını (%50'sini) geçmemesi gerektiği de açıkça beyan edilmiştir. Timurtâşi, *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmi' u'l-bihâr* (Reddül-muhtârın içinde), 6/229; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/241,6/227.

⁶⁹ Devlet adına sipahinin halktan aldığı verginin mahiyeti ve oranına ilişkin bir fetvasında Ebusuûd şu ifadeleri kullanmaktadır: "Sipahinin reâyâdan aldığı harac-ı arzdir, öşür demek meşru değildir. Sipahi yeri arz-ı öşri değildir. Arz-ı öşri sahibinin mülkü olur. Öşür, fukara u mesâkinin hakkıdır, asla sipahiye helal olmaz, kadimden her ne miktar alınageldi ise sipahinin hakk-ı şer'isidir. Öşr müdür, sümün müdür, sübü' müdür, nisfına değin haraç vaz olunmak meşrudur." Akgündüz, *Şeyhu'l-Islam Ebüssu'üd Efendi Fetvaları*, 143.

⁷⁰ Bu konuya ilişkin Ebusuûd'un fetvası şu şekildedir: "Bu surette tasarruf ve ziraat eden kimesne nisab ve nisab-ı fitraya malik olmak lazım olur mu, yoksa hâric-i arza nazar olunup gani ve fakir üzere vermesi lazım mıdır? El-Cevap: Lazımdır, verdikleri ne öşürdür ve ne zekattır, belki harac-ı mukâseme ile ücret-i arzdir, ne veren de gani şarttır ne alanda fakr." Akgündüz, *Şeyhu'l-Islam Ebüssu'üd Efendi Fetvaları*, 128.

⁷¹ Serahî, *el-Mebûât*, 3/6-7.

Tabii burada sözü edilen arazi, öşür veya haraç arazisidir. Osmanlı'da halkın işlettiği arazi ise mîrî arazidir. Ancak bu arazi aslı itibariyle haraç arazisidir.⁷² Bu nitelikteki bir arazinin işletimi için iki durum söz konusudur. Ya devlet başkanı ekip biçme hususunda çiftçileri asıl sahipleri yerine koyar ve onlardan haraç alır ya da araziyi haraç miktarı ile onlara kiraya verir. Bu durumda onlardan alınan ücret hükümdar hakkında haraç, kendileri hakkında ise ücret olur.⁷³

Aynı minvalde olmak üzere Ebussuûd, reâyânın verdiği verginin niteliği için “Verdikleri ne öşürdür ve ne zekâttır, belki harac-ı mukâseme ile ücret-i arzdir.”⁷⁴ ifadelerini kullanmakta, arazinin mahiyeti için de “Sipahinin reâyâdan aldığı harac-ı arzdir, öşür demek meşru değildir. Sipahi yeri öşür arazisi değildir. Öşür arazisi sahibinin mülkü olur...”⁷⁵ demektedir.

Yine mîrî araziye ekip biçen çiftçinin devlete ödediği vergi (öşür) dışında ayrıca fakirlere bu üründen bir miktar vermesi lazım olur mu sorusuna Ebussuûd şöyle cevap vermektedir: “Olmaz, verdiği öşür, öşür değildir. Öşür demek amme-i nâsın galat-ı fâhişleridir. Mîrî yer cemîan haraciyyedir, asla öşriyye değildir. Öşriyye olmak muhaldir. Verilen behre harac-ı mukâsemedir, sipahinin hakk-ı şer’isidir...”⁷⁶

Bir başka fetvasında Ebusuûd, mîrî ve vakıf arazisinden elde edilen mahsulden devlete ve mütevelliyeye hakları verildikten sonra geri kalandan ayrıca öşür verilmesi gerekir mi sorusuna; “Gerekmez” cevabını vermektedir.⁷⁷

Son dönem Osmanlı fakihlerinden olan İbn Âbidîn tüm ihtimalleri dikkate alarak konuya ilişkin şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Eğer toprak çiftçilere ait değilse onların öşür verme yükümlülüğü yoktur. Devlet başkanının naibinin aldığı öşür ise çiftçilerin bunun dışında bir şey ödemeleri gerekmez. Haraç ise ayrıca öşür ödemeleri gerekmez. Çünkü haraç öşürle bir arada bulunmaz. Aldığı kira bedeli (ücret) ise Ebu Hanife'nin görüşüne göre yine çiftçilerin bir şey ödemesi gerekmez. Çünkü ona göre kiracının öşür ödeme yükümlülüğü yoktur. İmameyn'in görüşü dikkate alındığında zahir durum yine bu istikamettedir. Çünkü alınan vergi her açıdan kira bedeli değildir. Zira alınan vergi devlet açısından haraçtır.⁷⁸

Açıkça görüleceği üzere bu ifadelerde Osmanlı Devleti'nin çiftçiden aldığı verginin öşür olmadığı net bir şekilde ifade edildiği gibi bu verginin *kira bedeli* olmasının yanı sıra haraç niteliğinin bulunduğu da işaret edilmektedir.

Sadece kira bedeli olarak kabul edilmesi durumunda özellikle Müslüman reâyânın elde ettiği üründen kira bedelinin yanı sıra bir de Allah hakkı olarak öşür ödeme yükümlülüğü söz konusu olacaktır. Verilen vergide kira ve haraç niteliği kabul edilmekle reâyânın mahsulün belli bir miktarını devlete ödemesi neticesinde hem kira bedelini hem de üzerine vacip olan haracı ödemiş sayılmakta ve bu yükümlülüklerden kurtulmuş olmaktadır.⁷⁹

Kanaatimizce çiftçinin haraç/öşür yükümlülüğü için üretilen mezkûr çözüm kiralanan arazide öşür ödeme yükümlülüğünün kiracıya ait olduğu yönündeki İmameyn'in görüşüne işlerlik kazandırmak

⁷² Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, 299.

⁷³ Feridüddin Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye* (Diyobend/Hindistan: Mektebetü Zekeriyya, 2010), 7/243.

⁷⁴ Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssu'ûd Efendi Fetvaları*, 128.

⁷⁵ Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssu'ûd Efendi Fetvaları*, 143.

⁷⁶ Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssu'ûd Efendi Fetvaları*, 127.

⁷⁷ “Arz-ı mîriye ve arz-ı vakıfta ziraat olunan hububun sipahiye ve mütevelliyeye deyü hakların verdikten sonra, bâki kalandan dahi öşür vermek, lazım olur mu? El- Cevap: Olmaz. Bkz. Akgündüz, *Şeyhu'l-İslam Ebüssu'ûd Efendi Fetvaları*, 128.

⁷⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/252.

⁷⁹ Süleyman Kaya, “Osmanlı Döneminde Zekât”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, İSAV Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 22/333.

amacına matuf olsa gerektir. Zira İmam-ı Azam'ın görüşü dikkate alındığında çiftçi için böyle bir yükümlülük söz konusu olmayacaktır. Çünkü ona göre kira ile işletilen hem öşür hem de haraç arazisinde öşür ve haraç ödeme yükümlülüğü kiracıya ait değildir.⁸⁰

Netice itibariyle Osmanlı'da mirî araziye işleten çiftçinin devlete verdiği vergiye öşür dense de bu şer'î öşür değil, işlettiği araziye karşılık olarak ödediği kira bedelidir. Çünkü çiftçinin işlettiği arazi kendi arazisi değil, devletin arazisidir. Bu nedenle kira bedeli olarak verdiği verginin dışında ayrıca mahsulün bir kısmını *şer'î öşür* (yani *zekât*) olarak ödeme yükümlülüğü de yoktur.

2.4. Yeraltı Kaynakları/Madenler

Osmanlı Devleti'nin maden alanına ilişkin uygulamaları hicri 1274 (m. 1858) yılında çıkarılan ve arazi hukuku sahasında köklü değişiklikler yapmaktan ziyade beş buçuk asırdır işlenerek ve gelişerek gelen esasları bir metin içerisinde toplayan arazi kanunnâmesinde⁸¹ özet bir şekilde ifade edilmektedir.

Kanunnâmenin 107. maddesinde madenlerin mülkiyeti ve alınacak vergiler madenin çıktığı arazi türüne göre belirlenmiştir. Geleneksel uygulamayı özet bir şekilde ortaya koyan bu maddede madenlerin mülkiyeti, tabi olduğu hukuki esaslar ve verilecek vergi miktarları çıktığı arazi türü üzerinden şu şekilde beyan edilmektedir:

a) *Mirî arazi ve tahsisat kabilinden olan vakıf arazisi*: Kimin uhdesinde olursa olsun mirî ve vakıf arazisinden çıkan madenlerin tamamı hazineye aittir. Araziyi işletenlerin ve vakfın çıkan madenden hisse alma hakları yoktur. Bunlara sadece madenin işletilmesi suretiyle tasarruftan ve ziraattan mahrum bırakılan miktarın kıymeti verilir. Evkaf-ı sahihadan olan araziden çıkan madenler ise vakfa ait olur.

b) *Arazi-i metrûke (boş arazi) ve arazi-i mevât (sahipsiz arazi)*: Bu tür arazilerden çıkan madenin humsu (yani %20'si) devlete, geri kalan kısmı ise bulan kişiye aittir.

c) *Köy ve kasaba dahilinde bulunan mülk arsalar*: Bu nitelikteki arsalardan çıkan madenin tamamı arsanın sahibine aittir.

d) *Öşür ve harac arazisi*: Bu tür arazilerden çıkan ve eritilebilen madenlerin humsu (%20'si) hazineye geri kalan kısmı ise arazi sahibine aittir. Eritilemeyen madenler ise arazi sahibine aittir.⁸²

Tanzimat dönemine kadar geçerli olan ve madenin çıktığı arazinin türünü esas alan mezkûr uygulama nispeten geniş bir yelpaze arz etse de Osmanlı madenlerinin tamamına yakını Anadolu ve Rumeli'deki mirî arazi içerisindeydi.⁸³ Devlet, kendine ait bu madenleri doğrudan hazine namına gelir kaydederek emanet usulü ile işletmiş, tımar sahiplerine bırakmamıştır.⁸⁴ Çeşitli dönemlerde çıkardığı kanunnâmelerle de hem madenlerin mahiyeti hakkında teknik bilgi vermiş hem de denetleme ve işletme usullerini tanzim etmiştir.⁸⁵ Tanzimat sonrası dönemde çıkarılan nizamnâmelerle maden hukukuna ilişkin modern anlamda esaslı düzenlemeler yapılmıştır.

⁸⁰ Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 3/6-7.

⁸¹ Mehmet Âkif Aydın, "Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/3/347.

⁸² *Kanunnâme-i Arazi*, md. 107 Kabul tarihi: 07.07.1274 (1858) https://www.tmdr.org.tr/modules/mevzuat/datafiles/FILE_BE5A1-A573D8-9D1D15-3F313D-B99D36-2069CC.pdf (Erişim Tarihi: 27.06.2023), Ayrıca bk. Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 574.

⁸³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/158.

⁸⁴ Sayın, *Tekâlif Kavâidi*, 53; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1/158.

⁸⁵ Bir kanunnâme örneği için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/158.

Klasik fıkıh geleneğinde madenlerin mahiyeti, mülkiyeti, işletilmesi ve vergilendirilmesine/zekâtına ilişkin hükümler, dönemin şartları gereğince kullanım sahası günümüze nispetle daha dar olan küçük çaplı madenler çerçevesinde irdelenmiştir.⁸⁶ Konumuz gereği biz daha ziyade madenlerin vergisi/zekâtı üzerinde duracağız.

Bir servet kaynağı olan madenlerden kamu hakkının ödenmesi gerektiğine dair nass⁸⁷ bulunmakla birlikte madenlerin tabi olacağı ahkâma ilişkin doğrudan ayet ve hadislerde ayrıntılı bilgi mevcut değildir.

Hz. Peygamber'in Kabele bölgesinin madenlerini Bilal b. Hâris isimli bir sahabiye iktâ ettiğine dair rivayetler kaynaklarımızda yer almaktadır. İlgili rivayetlerde madenlerden alınacak zekâta/vergiye ilişkin doğrudan Hz. Peygamberin bir beyanı bulunmamaktadır. Ancak aynı rivayette söz konusu madenlerden zekât alındığında dair bir ifade yer almaktadır.⁸⁸ Lakin bu ifade doğrudan Hz. Peygamberin sözü olarak nakledilmemekte râvi tarafından dile getirilmektedir. Dolayısıyla söz konusu ifadenin Hz. Peygambere ait olduğu kesin değildir.⁸⁹

Bunun dışında muhtevâsı hakkında fukahânın farklı kanaatlere sahip olduğu *rikâz* kavramıyla ilgili olarak "*Rikâzda humus (%20) vardır.*"⁹⁰ şeklinde oran bildiren hadisler de kaynaklarımızda zikredilmektedir.

Madenlerden verilecek/alınacak zekât/vergi oranı hakkında doğrudan bir nass bulunmaması hasebiyle fıkıh âlimleri tüm dikkatlerini bu hadise yöneltmişlerdir. Lakin hadiste yer alan *rikâz* kavramının madenleri kapsayıp kapsamadığı hususunda farklı kanaatler ortaya koymuşlardır.

Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri *rikâzı* öncekilerin toprak altına gömdüğü gömü, define⁹¹ şeklinde yorumlayarak *rikâzla* madeni birbirinden ayırmışlardır. Bu mezhepler hadiste ifade edilen humus (%20) şeklindeki zekât/vergi oranını da defineye hasretmişlerdir.⁹² *Rikâzla* madenleri birbirinden ayıran bu üç mezhep madenleri zekât olarak düşünmüşlerdir. Dolayısıyla onlara göre madenlerin vergi oranı kırkta bir yani %2,5'tur.⁹³ Lakin bu konuda Mâlikî mezhebinin imamı İmam Mâlik emek ve masrafı esas alan farklı bir görüş de ortaya koymaktadır. Ona göre madenler az bir emekle yahut emek sarf edilmeksizin elde ediliyorsa zekât/vergi oranı %20, emek ve masrafla elde ediliyorsa %2,5'tur.⁹⁴

Hanefî mezhebi ise diğer mezheplerden farklı olarak hadiste geçen *rikâz* kavramını define ve madenleri içine alan üst bir kavram olarak yorumlamış ve mezkûr hadis gereğince hem

⁸⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hamza Aktan, *İslam'da Madenlerin Hukuki Statüsü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1986), 25 vd.; Hamza Aktan, "Maden", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/306 vd.

⁸⁷ Bir örnek için bk. Bakara, 2/267.

⁸⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'* (İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992), "Zekât", 8; Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992), "İmâre" 36.

⁸⁹ Maliye hukuku alanında ilk eserlerden birini yazan Ebu Ubeyd, bu konu hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Söz konusu rivayette râvi madenlerin zekâtına dair "Hz. Peygamber böyle emretti" şeklinde Rasûlullah'ın bir emrini zikretmiş değildir. Ancak ilgili rivayette râvi "Kabele bölgesinin madenlerinden şu ana kadar yalnızca sadaka/zekât alınmaktadır." şeklindeki bir ifade kullanmaktadır. Eğer bu ifade Hz. Peygamberden sabit olmuş olsaydı, reddedilmesi caiz olmayan bir delil olurdu." Bk. Kasım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, thk. Muhammed Halil Herâs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 351 No: 873.

⁹⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, "Zekât", 9; Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buḥârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992), "Zekât", 66.

⁹¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, "Zekât", 9; Ebu Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Kitâbü'l-üm* (Beyrut: Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2011), 2/283; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Şerefüddin Hattâb-Seyyid Muhammed Seyyid (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996), 3/611,614.

⁹² Ebû Saïd Abdüsselâm b. Saïd et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 2/405; Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb* (b.y.: Daru'l-Fikir, ts.); İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/614.

⁹³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/618; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, 6/89-90.

⁹⁴ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, 2/403.

definelerden hem de madenlerden humus yani %20 oranında zekât/vergi alınması gerektiğini savunmuştur.⁹⁵ Madenleri rikâz kapsamında değerlendiren Hanefî mezhebi madenlerden alınacak vergiyi mahza bir zekât olarak da düşünmemiştir. Zira onlara göre madenlerden verilecek zekât fakir olmaları durumunda ana baba ve çocuklara verilebilir.⁹⁶ Ayrıca vergi mükellefi olma hususunda Müslüman, gayrimüslim, çocuk, yetişkin, kadın ve erkek arasında herhangi bir fark yoktur.⁹⁷

Klasik fıkıh âlimleri madenlerin vergilendirilmesi hususunda madenle içinden çıktığı arazi arasında bağ kurarak arazinin mahiyetine göre değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu konuda kaynaklarımızda oldukça detaylı bilgiler mevcuttur. Konuyu uzatmamak için bu detaylara girmeyeceğiz. Lakin Osmanlı Devleti'nin madenlerden aldığı vergiler hakkında konumuz için önem arz eden bir tasnife yer vermek istiyoruz. Söz konusu tasnife göre içerisinde maden bulunan arazi dört kısımdır. Birincisi, herkesin istifade edebileceği mubah araziler. Bu tür arazilerde bulunan madenin humsu (%20'si) devlete, geri kalan ise bulan kişiye aittir. İkincisi, mîrî arazidir. Bu nitelikteki arazide bulunan madenlerin tamamı beytülmale/devlete aittir. Müslümanların vekili olarak devlet başkanı/devlet bu madenleri alır, işletir veya işletir. Üçüncüsü, mülk arazilerdir. Bu arazilerde bulunan madenlerin beşte biri devlete, geri kalan ise arazi malikine ait olur. Dördüncüsü ise vakıf arazisidir. Bu arazide bulunan madenin beşte biri (%20'si) devlete, geri kalan ise bulana ait olur.⁹⁸

Osmanlı uleması da konuyu bu minvalde ele almış ve sorulan sorulara aynı istikamette fetvalar üretmiştir. Örneğin Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) mîrî arazide bulunan bir madenin hukuki statüsü hakkında sorulan bir soruya "Tamamı devletindir."⁹⁹ şeklinde bir fetva vermiştir.

Görülebileceği üzere Osmanlı klasik dönemde -örfî nitelikli uygulamalarla birlikte maden ahkâmını fikhî verileri de dikkate alarak tanzim etmiştir. Lakin madenlerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde çok büyük önem kazandığı tanzimat sonrası dönemde çıkardığı nizannâmelerle fikhî verilerden farklı modern anlamda bir maden hukuku inşa etmiş ve ona göre hareket etmiştir.

Sonuç

Osmanlı vergi sisteminin oluşumunda eski Türk devletleri, önceki İslam devletleri ve fethedilen yerlerdeki yönetimlerin uygulamaları etkili olmuştur. Farklı dinamiklerden beslenen bu mirasa kendisi de bir takım usul ve yöntemler ekleyerek nev'î şahsına münhasır bir vergi sistemi oluşturmuştur.

Geliştirdiği devasa vergi sistemi içerisinde yer alan zekâta tabi malvarlıklarının bir kısmında başlangıçta zekât ahkâmını dikkate almış olsa da ilerleyen süreçte vergi mantığıyla hareket ederek zekât oranlarından farklı oranlarda vergi almıştır. Diğer bir kısmında ise geçmişten farklı bir anlayış benimsemiş ve bu anlayış çerçevesinde ilk dönemlerden itibaren zekât ahkâmından tümüyle farklı bir vergi uygulaması ortaya koymuştur.

⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/280; Kâsânî, *Bedâ'î'uş-şanâ'î' fi tertibi's-şerâ'î'*, 2/521.

⁹⁶ Kâsânî, *Bedâ'î'uş-şanâ'î' fi tertibi's-şerâ'î'*, 2/528.

⁹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/280.

⁹⁸ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 3/233; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/157-18.

⁹⁹ "Bir karye ahalisinden Zeyd arazi-i mîriyeden tapu ile tasarrufunda olan tarlada demir madeni bulsa ol madenin hükm-i şer'isi ne veçhiledir? el-Cevap: Cümlesi beytülmalindir." Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetül-fetâvâ*, thk. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 215.

Yaptığımız araştırma neticesinde elde ettiğimiz bulgulardan anladığımız kadarıyla Osmanlı Devleti zekâta tabi malvarlıklarında birebir zekât ahkâmına göre hareket etmemiştir. Aksine bu alanda örfi karakteri ağır basan bir vergi uygulaması ortaya koymuştur. Bu durum karşısında Osmanlı uleması ise konuyu devlete verilen verginin zekât yerine geçip geçmeyeceği bağlamında ele almış ve verildiği esnada zekâta niyet edilmesi halinde zekât yerine geçeceği şeklinde bir neticeye varmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu şekilde hareket etmesinin nedenleri hakkında pek çok şey söylenebilir. İlk akla gelen nedenlerden birisi devletin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebinin zekâtın mahiyetine ilişkin yaklaşımı olabilir. Zira bilindiği üzere Hanefî mezhebi zekâtı mahza bir ibadet olarak görür ve zekât yükümlülüğü için ibadet ehliyeti arar. Devleti yönetenlerin koyu Hanefî olmaları¹⁰⁰ hasebiyle devlet ricâlî zekâtın ibadet niteliğini dikkate alıp tarh, tahsil ve tevzi işlemlerinin devlet eliyle yürütülmesi yerine her mükellefin zekâtının bizatihi kendisine bırakılmasının onun ibadet niteliğine daha uygun olacağını düşünmüş olabilirler.

Osmanlı Devleti'nin vergiyi ağırlıklı olarak özel teşebbüs eliyle (iltizam usulüyle) toplamış olması da nedenler arasında düşünülebilir. Belli bir ekonomik birimin ihale usulüyle mültezime devri şeklinde gerçekleşen bu sistemde ihaleyi alan taraf devlete "kısa vadeli iç borç"¹⁰¹ niteliğindeki belli bir meblağı peşin olarak ödüyor. Kalan kısmı ise yıllara sâri bir şekilde vadeli olarak ödüyordu. Mültezimin topladığı vergiden devlete ödediği miktarı aşan kısmı kendi kârını oluşturuyordu. İltizamı alan kişinin Müslüman, gayrimüslim, sivil veya asker olması da mümkündür. Bu nitelikteki bir tahsil sistemi içerisinde kendisine özgü tarhı, tahsili, tevzii, nisabı ve nispeti olan zekâtın devlet tarafından toplatılmasının o günün koşulları içerisinde pek kolay olmayacağı izahtan varestedir

Devletin hâkim olduğu devasa sınırlar içerisinde çok farklı dini grupların olması hasebiyle Müslümanlardan alınacak vergide zekât ahkâmını uygulayıp diğerlerinden farklı nitelikte vergi alınmasının oluşturacağı güçlük ve sorunlar da bir neden olarak düşünülebilir.

Nassla belirlenmiş zekâtın nisap ve oranlarına doğrudan müdahale edilememesi de bir başka neden olarak düşünülebilir. Zira devlet, halktan topladığı iratta vergi mantığıyla hareket ettiğinde ihtiyaç olduğunda artırıma gidebilir. Oysa zekât olarak topladığında bu imkândan mahrum olacaktır. Devlet, ihtiyaç hasıl olduğunda daha serbest hareket edebilme düşüncesiyle zekât yerine vergi mantığıyla hareket etmeyi tercih etmiş olabilir.

Bu veya daha başka nedenlere istinaden Osmanlı devlet mekanizması içerisinde zekât işlerini yürütecek bir zekât dairesi kurulmamış ve bu kapsamda çalışacak zekât memurları sınıfı da oluşturulmamıştır.

Netice itibariyle Osmanlı vergi sistemini birbirinden farklı dinamikleri referans alarak büyük ölçüde örfi temeller üzerine inşa etmiş ve ona göre hareket etmiştir.

¹⁰⁰ Mecelle'nin hazırlanışında Osmanlı devlet adamlarının takındığı tavır onların Hanefî mezhebine ne denli bağlı oldukları bir başka delile ihtiyaç bırakmayacak düzeyde önemli bir göstergedir.

¹⁰¹ Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/156.

Kaynakça

- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Şeyhu'l-İslam Ebüssü'ûd Efendi Fetvaları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Aktan, Hamza. *İslam'da Madenlerin Hukukî Statüsü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Aktan, Hamza. "Maden". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/306-310. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 2001.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Arazi Kanunnâmesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/346-347. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b Ahmed b Musa Hanefî. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1990.
- Barkan, Ömer Lütfî. "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 11/3-4 (1945).
- Barkan, Ömer Lütfî. *Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*. 2 Cilt. İstanbul, 1943.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Ömer Enis ed-Dabbâğ. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, ts.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buĥârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992.
- DİA. "Gümrük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/260-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Dumlu, Emrullah. *Ticaret Mallarının Zekâtı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbü'l-emvâl*. thk. Muhammed Halil Herâs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin. *el-Aĥkâmü's-sultânîyye*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Emecen, Feridun. "Ağnam Resmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Erkal, Mehmet. "Âşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/7-8. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ferîdüddîn Âlim b. Alâ. *el-Fetâva't-Tatarĥânîyye*. 20 Cilt. Diyobend/Hindistan: Mektebetü Zekerîyya, 2010.
- Gaznevî, Ebû Hafs Sirâceddin Ömer. *el-Ğurretü'l-münîfe fî tahkîki ba'zî mesâ'ili'l-İmâm Ebî Ĥanîfe*. thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1950.
- Genç, Mehmet. "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Genç, Mehmet. "İktisadî Açıdan Osmanlı'da Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, İSAV Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi* 22. (Ensar Neşriyat, 2017).
- Haskefî, Alauddîn Muhammed b. Ali. *ed-Dürrü'l-muĥtâr* (Reddü'l-muĥtârın içinde). Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- Haskefî, Muhammed b. Ali. *ed-Dürrü'l-muntekâ fî şerhi'l-Mülteķâ* (Şeyhîzâde'nin el-Mecma'u'l-enhur eseri ile birlikte). Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-muĥtâr 'ale'd-Dürri'l-muĥtâr*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed. *el-Muĥnî*. thk. Muhammed Şerefuddîn Hattâb-Seyyid Muhammed Seyyid. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm. *en-Nehrü'l-fâ'ik*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Baĥrür-râ'ik*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-ķadîr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İnalçık, Halil. *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayese*. 1 Cilt. İstanbul: İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 1959.
- İnalçık, Halil. "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar". *Tarih Vesikaları* 1/1 (16) (1955).

- Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî. *Uyûnü'l-Mesâil*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î'*. Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Kaya, Süleyman. "Fikhî Açından Osmanlı'da Zekât Uygulamaları". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. İSAV Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 22. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kaya, Süleyman. "Osmanlı Döneminde Zekât". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. İSAV Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 22. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Keskin, Özkan. "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29 (2011), 125-147.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Gümrük (Osmanlılar'da Gümrük)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/263-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *el-Hıta'ü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıta' ve'l-âsar)*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Mâlik b. Enes. *el-Muva'tta'*. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1992.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Ahkâm'us-sultâniyye*. Beyrut: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 1999.
- Menteşzâde Şeyhulislam Abdürrahim Efendi. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Ma'mûre, 1243.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasan Burhanüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl. *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*. İstanbul: Eda Neşriyat, 1991.
- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. thk. Halit Abdurrahman el-'Akk. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2002.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Dürrü'l-ḥükkâm fi şerhi Ğureri'l-aḥkâm*, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-muhezzeb*. b.y.: Daru'l-Fikir, ts.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavâidi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsûṭ*. thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris. *Kitâbü'l-üm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2011.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecma'u'l-enḥur fi şerhi Mülteka'l-ebḥur*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Şeyhulislam Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behcetü'l-fetâvâ*. thk. Süleyman Kaya "vd". İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet. "İslam Zirai İktisat ve Vergileme Nizamının Hukukî Esasları". *Toplu Makaleler II: İslam İktisadı*. İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Timurtâşî, Muhammed b. Abdullah. *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmi'u'l-bihâr (Reddü'l-muhtârın içinde)*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1998.